

ISU KEMISKINAN DIGITAL YANG DI HADAPI OLEH PENIAGA LUAR BANDAR DI KAWASAN SIPITANG, SABAH, MALAYSIA

THE ISSUE OF DIGITAL POVERTY FACED BY RURAL ENTREPRENEURS IN THE SIPITANG AREA, SABAH, MALAYSIA

NUR FIRZANA BINTI ROSMAN¹ & KEE Y. SABARIAH BINTI KEE MOHD YUSSOF²

^{1, 2}Faculty of Social Sciences and Humanities
Universiti Malaysia Sabah,
Kota Kinabalu Sabah, Malaysia.
nurfirzana94@gmail.com; keesabariah@ums.edu.my

ABSTRACT

The changing economic landscape, which began to adapt to online businesses after the closing of the pasar tamu during the Movement Control Implementation (MCO) period, has raised the issue of digital poverty, particularly among rural entrepreneurs. Although online businesses became a viable source of income during the MCO era, the decline in rural Internet usage between 2014 and 2020 demonstrates that these individuals cannot adapt to the changing economic environment. Moreover, it indirectly affected rural entrepreneurs, as the closing of the pasar Tamu halted their income generation and exposed them to the issue of digital poverty. Some informants' interviews revealed that rural entrepreneurs struggle to use technology as a business platform due to the effects of poverty; even if they have access to the Internet, their use is passive. Two factors prevent rural entrepreneurs from engaging in online business: a lack of technological knowledge and proficiency. This is because technology-related courses are rarely offered in the Sipitang region. The next factor is the generation gap and the difficulty of accepting change, these people argue that technological skills should only be learned by young people and more comfortable doing business in the pasar tamu making it difficult for them to adapt to technology and trade online.

Keywords: *Digital Poverty; Covid-19; Rural Entrepreneurs, Pasar Tamu, Online Business.*

ABSTRAK

Perubahan landskap ekonomi yang mulai beradaptasi dengan perniagaan atas talian berikutan penutupan pasar tamu dalam tempoh Perlaksanaan Kawalan Pergerakan (PKP) telah menimbulkan isu kemiskinan digital terutamanya kepada golongan peniaga di luar bandar. Walaupun perniagaan atas talian menjadi alternatif untuk menjana pendapatan semasa tempoh PKP, namun penurunan penggunaan Internet luar bandar dari tahun 2014 sehingga 2020 menggambarkan golongan ini tidak mampu beradaptasi dengan perubahan landskap ekonomi. Ia secara tidak langsung memberi impak kepada peniaga luar bandar berikutan penutupan pasar tamu sehingga menyebabkan penjana pendapatan mereka terhenti dan turut berhadapan dengan masalah kemiskinan digital. Hasil temu bual beberapa orang informan mendapati peniaga luar bandar berhadapan dengan ciri-ciri kemiskinan yang mana mereka mengalami kesukaran untuk menggunakan teknologi sebagai *platform* berniaga walaupun mereka

mempunyai akses Internet akan tetapi penggunaannya masih secara pasif. Terdapat dua faktor yang menjadi penghalang kepada peniaga luar bandar untuk menyertai perniagaan atas talian iaitu faktor kekurangan pengetahuan dan kemahiran dalam menggunakan teknologi. Ini berikutan kursus berkaitan teknologi jarang diadakan kawasan Sipitang. Faktor seterusnya ialah jurang generasi dan sukar menerima perubahan, golongan ini berpendapat bahawa kemahiran teknologi hanya perlu dipelajari oleh golongan muda dan lebih selesa berniaga di pasar tamu menyebabkan mereka sukar beradaptasi dengan teknologi dan berniaga atas talian.

Kata Kunci: Kemiskinan Digital, Covid-19, Peniaga Luar Bandar, Pasar Tamu, Perniagaan atas talian.

Pengenalan

Seiring dengan perkembangan teknologi digital, tidak dapat dinafikan penularan pandemik covid-19 yang melanda seluruh dunia telah mempercepatkan lagi penggunaan teknologi digital dalam kehidupan seharian terutamanya dalam sektor ekonomi. Beberapa aktiviti sektor ekonomi yang terpaksa dihentikan sehingga menyebabkan banyak golongan pekerja terkesan, terutamanya golongan pekerja di sektor tidak formal yang berniaga di pasar tamu. Pemberhentian aktiviti pasar tamu pastinya memberi kesan terhadap penjana pendapatan peniaga terutamanya kepada peniaga yang berada di kawasan luar bandar, keterbatasan untuk mendapat akses Internet serta pengetahuan dan kemahiran pastinya mempengaruhi penerimaan peniaga luar bandar dalam menyertai perniagaan atas talian.

Sorotan Literatur: Konsep dan Ulasan Kajian Lepas

Perubahan landskap ekonomi terhadap peniaga sektor tidak formal akibat daripada pelaksanaan Perintah Kawalan Pergerakan (PKP) telah menyebabkan golongan peniaga terutamanya yang menjalankan perniagaan di kawasan luar bandar berhadapan isu kemiskinan digital. Kemiskinan digital merupakan masalah yang dihadapi oleh individu yang miskin secara digital sehingga menyebabkan mereka kekurangan pengetahuan untuk menggunakan teknologi digital. Justeru itu, pelaksanaan PKP yang dilaksanakan oleh kerajaan dalam usaha mengekang dan memerangi wabak covid-19 seluruh negara telah menyaksikan beberapa aktiviti diberhentikan bermula 18 Mac 2020 sehingga 14 April 2020 (MyMetro, 2020) secara tidak langsung telah memberi kesan kepada aktiviti sektor informal terutamanya peniaga kecil dan sederhana yang berniaga di Pasar Tamu berikutan penutupan dilakukan buat sementara waktu di laman buah daerah terjejas akibat peningkatan kes covid-19 termasuk di kawasan Sipitang, Sabah (Borneo Today, 2020). Peniaga tidak mempunyai pilihan dan terpaksa akur walaupun pemberhentian aktiviti pasar tamu telah menyebabkan pendapatan dan keuntungan mereka terjejas akibat pelaksanaan semasa PKP (Bharian Online, 2020), dan terpaksa mencari alternatif lain untuk memastikan penjana pendapatan mereka tidak terhenti. Antara alternatif yang dicadangkan oleh kerajaan adalah dengan menyarankan peniaga untuk menyertai perniagaan atas talian, ini kerana peniaga perlu mengubah perkhidmatan mereka daripada perniagaan tradisional kepada perniagaan atas talian agar dapat mengekalkan keuntungan dan kelangsungan perniagaan mereka (Astro Awani, 2020).

Hal ini turut dipersetujui oleh Ratten (2020) bahawa pandemik covid-19 secara dramatik telah mengubah masyarakat dan amalan perniagaan semasa, bahkan dalam kajian yang dilakukan oleh *International Telecommunication Union* (2020) menjelaskan bahawa wabak covid-19 telah memberi kesan yang sangat luas kepada aktiviti ekonomi terutamanya apabila beberapa aktiviti perniagaan terpaksa diberhentikan dan hal ini memberi impak kepada perubahan sosial semasa apabila banyak aktiviti terpaksa dilakukan secara atas talian kerana masyarakat terpaksa duduk di rumah akibat daripada perlaksanaan kuarantin daripada pihak kerajaan. Pengaplikasian aktiviti secara atas talian dalam aktiviti pekerjaan pastinya tidak menyukarkan bagi golongan pekerja yang mempunyai pengetahuan dan kemudahan *information and communications technology* atau ICT, justeru itu keadaan pandemik ini jelas memperlihatkan terdapat jurang digital yang berlaku apabila terdapat beberapa sektor pekerjaan yang menghadapi masalah untuk beradaptasi dengan ICT di antaranya adalah pekerjaan dalam sektor informal (Katz, 2020).

Namun walaupun perniagaan atas talian menjadi alternatif untuk menjana pendapatan semasa tempoh PKP di negara ini, penurunan penggunaan Internet luar bandar dari tahun 2014 sehingga 2020 menggambarkan golongan ini tidak mampu beradaptasi dengan perubahan landskap ekonomi. Ia secara tidak langsung memberi impak kepada peniaga luar bandar berikutan penutupan pasar tamu sehingga menyebabkan penjana pendapatan mereka terhenti dan turut berhadapan dengan masalah kemiskinan digital. Perkara ini telah menimbulkan persoalan kepada penyelidik untuk melihat apakah ciri-ciri kemiskinan digital yang dihadapi oleh peniaga luar bandar apabila mereka menyertai perniagaan atas talian pada masa yang singkat untuk meneruskan kelangsungan perniagaan ketika PKP dijalankan dan apakah penghalang yang dihadapi kepada peniaga luar bandar dalam menyertai perniagaan atas talian. Justeru, Objektif kajian yang ingin dicapai dalam penulisan ini adalah mengenal pasti ciri-ciri kemiskinan digital yang dihadapi oleh peniaga luar bandar di Sipitang dan mengenal pasti faktor-faktor yang menjadi penghalang kepada peniaga luar bandar dalam menyertai perniagaan atas talian di kawasan Sipitang.

Konsep Kemiskinan Digital

Konsep kemiskinan digital ini telah dibangunkan oleh Barrantes pada tahun 2007 dan mentakrifkan ia sebagai kekurangan akses terhadap teknologi maklumat dan komunikasi ataupun ICT dan mungkin merupakan ciri segmen populasi, sama ada ia berpunca daripada kemiskinan daripada segi ekonomi ataupun faktor lain yang menyumbang sehingga ia menjadi penghalang kepada seseorang individu untuk menggunakan teknologi. Menurut Barrantes (2007) kemiskinan digital yang melampau merujuk kepada seorang yang tidak ada akses langsung kepada media digital dan hanya ada akses kepada radio dan televisyen sahaja. Kemiskinan digital yang normal mempunyai akses kepada radio dan televisyen dan komunikasi berasaskan suara seperti telefon sama ada tetap atau tidak. Apabila peniaga mempunyai akses kepada Internet seperti menggunakan medium whatsapp dan email, serta memiliki komputer dengan menggunakan aplikasi seperti *excel*, ini menunjukkan peniaga tersebut dalam kategori ekologi digital dalam perniagaan. Justeru itu, dalam konsep ini dapat jelas memperlihatkan seseorang individu yang digambarkan sebagai kemiskinan digital bukan hanya kekurangan akses digital tetapi kekurangan pengetahuan dalam menggunakan teknologi digital, konsep ini sangat dekat dengan apa yang disebut sebagai literasi teknologi kerana seseorang akan dipanggil sebagai “*wealthly*” apabila individu tersebut mampu menggunakan

teknologi secara interaktif untuk mendapatkan perkhidmatan kerajaan, kegiatan *e-commerce* dan perkhidmatan bank (Anton Susanto, 2018).

Ciri-Ciri Kemiskinan Digital

Dalam konsep ini juga, Barrantes (2007) menjelaskan bahawa tidak semestinya individu yang berpendapatan rendah sahaja akan mengalami kemiskinan digital akan tetapi terdapat beberapa ciri yang diambil kira untuk menilai sama ada seseorang individu tersebut termasuk dalam golongan yang berhadapan dengan masalah kemiskinan digital. Jadual di bawah menjelaskan berkaitan empat ciri kemiskinan digital yang dihadapi oleh seseorang individu dan halangan sehingga mereka berhadapan dengan masalah menggunakan teknologi.

Jadual 1 : Penerangan mengenai ciri-ciri kemiskinan digital berdasarkan Barrantes (2007)

	Ciri-ciri	Penerangan	Halangan
Ciri-ciri Kemiskinan Digital	Pertama	<ul style="list-style-type: none"> Berpendapatan rendah atau individu miskin ekonomi dan berhadapan dengan pelbagai halangan sehingga menyebabkan mereka tidak dapat menggunakan ICT walaupun secara minimum. 	<ul style="list-style-type: none"> Kemiskinan Sekatan bekalan (elektrik, rangkaian Internet, telefon kemampuan (pengetahuan, kemahiran).
	Kedua	<ul style="list-style-type: none"> Berpendapatan rendah atau individu miskin ekonomi tapi mempunyai pengetahuan dan kemahiran menggunakan ICT. 	<ul style="list-style-type: none"> Kemiskinan Sekatan bekalan
	Ketiga	<ul style="list-style-type: none"> Individu miskin ekonomi dan tidak mahu menggunakan ICT walaupun mempunyai pengetahuan dan kemahiran. 	<ul style="list-style-type: none"> Kemiskinan
	Keempat	<ul style="list-style-type: none"> Individu tidak miskin ekonomi dan merasakan tidak ada keperluan untuk menggunakan ICT 	<ul style="list-style-type: none"> Kemampuan menggunakan ICT Jurang generasi

Berdasarkan penerangan yang dinyatakan oleh Barrantes (2007) terhadap ciri-ciri kemiskinan digital, halangan seperti kemiskinan, kemampuan, sekatan bekalan dan jurang generasi ini saling berkait rapat antara satu dengan yang lain. Walaupun seseorang individu tidak miskin akan tetapi apabila golongan ini tidak mempunyai kemampuan dalam menggunakan ICT mereka tetap dinyatakan sebagai golongan yang berhadapan dengan kemiskinan digital kerana dalam melihat fenomena ini terdapat banyak perkara yang diambil kira kerana ia saling berkait antara satu dengan yang lain. Oleh itu berdasarkan empat ciri individu ini, Barrantes (2007) dan Susanto (2016) menyatakan kemiskinan digital ini dapat dibahagikan kepada empat kategori. Kategori pertama adalah *extremely digitally poor* iaitu individu yang menggunakan ICT hanya untuk menerima informasi. Walaupun mempunyai akses digital akan tetapi kerana keterbatasan yang disebabkan oleh usia dan kemampuan untuk belajar telah menghalang golongan ini untuk memiliki pengetahuan dalam menggunakan perkhidmatan digital. Kategori kedua adalah *digitally poor*, iaitu individu yang memiliki media komunikasi seperti telefon tetapi kerana keterbatasan kemampuan media digital maka ia hanya digunakan untuk menerima informasi dan berkomunikasi saja. Kategori ketiga ialah *connected* di mana individu tersebut sudah memiliki akses Internet, namun penggunaannya masih bersifat pasif dan terbatas hanya untuk menerima informasi dan berkomunikasi. Kategori keempat

adalah *digitally wealthy*, iaitu individu yang sudah memiliki dan mampu mengakses Internet secara aktif dan memiliki kemampuan untuk melakukan transaksi serta interaksi mengambil manfaat dari berbagai-bagai perkhidmatan digital seperti e-perniagaan dan *content creation* (Susanto, 2016). Berdasarkan ciri-ciri yang dinyatakan, terdapat banyak faktor yang mampu mempengaruhi individu untuk berhadapan dengan masalah kemiskinan digital seperti usia seseorang individu, tahap pendidikan yang mana membolehkan seseorang memperoleh pengetahuan untuk menggunakan teknologi dan prasarana kemudahan bagi membolehkan kawasan tersebut mencapai akses Internet.

Faktor-Faktor Yang Menjadi Penghalang Peniaga Luar Bandar Menyertai Perniagaan Atas Talian

Hasil kajian lepas menunjukkan terdapat dua faktor yang telah menjadi penghalang kepada peniaga luar bandar untuk berniaga atas talian. Faktor pertama ialah sikap tidak mahu berubah dalam beradaptasi dengan kemajuan teknologi, dan faktor yang kedua kekurangan pengetahuan dan kemahiran dalam menggunakan teknologi.

Kekurangan Pengetahuan Dan Kemahiran Dalam Menggunakan Teknologi

Dalam mengadaptasikan perniagaan atas talian, pengetahuan dan kemahiran dalam menggunakan teknologi sangat penting, jika tidak ia pasti memberi cabaran besar kepada peniaga luar bandar kerana Arendt (2008) menjelaskan bahawa kekurangan pengetahuan dan kemahiran teknologi yang dihadapi oleh peniaga luar bandar mampu memberi cabaran kepada mereka berikutan pengaplikasian teknologi dalam perniagaan boleh membantu penjanaan pendapatan sepanjang operasi perniagaan ditutup. Kekurangan pengetahuan turut menyebabkan peniaga luar bandar merasakan penggunaan teknologi tidak penting kerana tidak ada keperluan sehingga mereka tidak mahu menerapkan dalam perniagaan mereka (Azlizan *et al.*, 2017). Ia turut menyebabkan perniagaan kecil dalam sektor tidak formal masih tidak berupaya untuk memaksimumkan penggunaan *platform* digital, malah ada yang tidak terdorong untuk menggunakan *platform* digital dalam urusan perniagaan mereka (Atnafi *et al.*, 2018). Hal ini turut dipersetujui oleh Mathivannan Jaganathan *et al.* (2018) dalam kajian beliau mendapati walaupun tahap penggunaan ICT dalam kalangan peniaga kecil dan sederhana sangat tinggi akan berhadapan dengan kekurangan dana pembiayaan untuk memberikan ilmu pengetahuan serta kemahiran kepada golongan ini telah menyebabkan peniaga tidak menyedari kelebihan dan kemampuan yang boleh perolehi mereka apabila menggunakan ICT. Sedangkan kajian yang dilakukan oleh Noraida *et al.*, (2020) menegaskan penggunaan teknologi Internet dapat memberikan peluang yang lebih baik kepada peniaga untuk membangunkan strategi perniagaan dan jika ia di aplikasikan melalui e-perniagaan ia dapat membantu perniagaan agar lebih berkembang.

Tidak Mahu Berubah Dan Beradaptasi Dengan Kemajuan Teknologi

Tidak dinafikan penggunaan teknologi dalam perniagaan semasa pandemik covid-19 mampu membantu peniaga luar bandar kembali menjana pendapatan mereka yang telah terhenti semasa pelaksanaan PKP. Namun menerima sesuatu fenomena baharu bukanlah mudah, menurut Shu-Chin Huang and John Lew Cox (2014) menegaskan walaupun peniaga mempunyai peluang untuk mengubah diri mereka dalam beradaptasi dengan teknologi hanya dengan memiliki kemudahan seperti telefon pintar sahaja, akan tetapi jika mereka sendiri masih bersifat tidak mahu berubah dan belajar sesuatu maka transformasi dalam perniagaan tidak dapat dilakukan. Penerimaan individu dalam mengaplikasikan teknologi dalam

perniagaan memainkan peranan yang sangat penting kerana ia mampu memberi kesan yang positif, berdasarkan kajian lepas penggunaan teknologi khususnya dalam perniagaan kecil dan sederhana mampu meningkatkan prestasi produktiviti sekali gus memberi pulangan dan keuntungan yang banyak berbanding sebelumnya (Chairoel *et al.*, 2015). Namun menurut Lekhanya (2018) peniaga luar bandar sukar untuk menyertai perniagaan atas talian dan lebih selesai menjalankan perniagaan secara tradisional, walaupun masyarakat sudah mulai menggunakan teknologi untuk media sosial, akan tetapi disebabkan kekurangan berkaitan faedah digitalisasi sehingga menyebabkan segelintir peniaga luar bandar tidak mahu menggunakan teknologi untuk tujuan perniagaan. Selain itu, persepsi negatif terhadap perniagaan atas talian turut menjadi punca mengapa peniaga sukar untuk menerima perubahan, pengalaman ditipu semasa melakukan urusan perniagaan atas talian menyebabkan peniaga sukar untuk beradaptasi dengan teknologi (Rozmi *et al.*, 2020).

Metodologi Kajian

Kajian ini telah dijalankan di daerah Sipitang sebagai kawasan kajian. Pendekatan kualitatif telah digunakan dalam kajian ini dengan membuat temu bual melalui telefon terhadap informan peniaga luar bandar yang berniaga di pasar tamu kawasan Sipitang. Penyelidikan ini menggunakan teknik pensampelan bertujuan, oleh itu untuk mendapatkan informan yang tepat dalam kajian ini, penyelidik telah menghubungi peniaga luar bandar melalui kumpulan *WhatsApp* peniaga pasar tamu kawasan Sipitang. Seramai tiga orang informan peniaga luar bandar yang berniaga di pasar tamu telah terlibat dalam kajian ini dan kaedah temu bual berstruktur telah dilakukan ke atas informan.

Analisis tematik telah digunakan untuk menganalisis data yang telah dikumpulkan, data tersebut disusun menjadi tema berkaitan dengan sub-pertanyaan untuk dianalisis. Semasa proses mengumpulkan data, penyelidik juga telah mengikuti prinsip dan prosedur beretika dalam menjalankan kajian. Menurut Bryman (2012) etika penyelidikan dapat ditakrifkan sebagai prinsip yang membimbing penyelidikan, dari awal hingga akhir kajian. Justeru itu, sebelum temu bual dijalankan penyelidik telah menerangkan kepada informan tujuan penyelidikan dijalankan melalui sistem pesanan ringkas (SMS). Selepas mendapat kebenaran daripada informan, barulah penyelidik menemu bual melalui telefon. Informan turut dimaklumkan bahawa sumber maklumat yang diberikan akan dipastikan kerahsiaannya dan penyelidik telah memastikan transkrip temu bual tepat dengan pernyataan yang diberikan oleh informan.

Dapatan Dan Perbincangan Kajian

Pada bahagian ini, penyelidik akan membincangkan mengenai profil informan yang telah di temu bual agar dapat memberi gambaran awal berkaitan jenis perniagaan yang dijalankan, umur, tahap pendidikan dan alternatif perniagaan yang dilakukan oleh setiap informan sepanjang pelaksanaan PKP.

Jadual 2 : Profil informan peniaga luar bandar yang berniaga di pasar tamu Sipitang

Nama	Jenis Perniagaan	Umur	Tahap Pendidikan	Alternatif perniagaan sepanjang PKP
Informan 1	Buah-buahan	45 Tahun	SPM	Fokus kepada pasaran lokal sahaja
Informan 2	Buah-buahan, Bunga, Sayuran dan Makanan	41 Tahun	PMR	Berniaga atas talian
Informan 3	Bahan Basah (Udang dan Ikan)	46 Tahun	Diploma	Berniaga atas talian

Berdasarkan Jadual 2 di atas menunjukkan ketiga-tiga informan yang ditemu bual oleh penyelidik ialah peniaga luar bandar yang menjalankan perniagaan mereka di kawasan pasar tamu Sipitang. Perniagaan dijalankan bersama-sama ahli keluarga mereka. Informan pertama merupakan seorang wanita yang menjalankan perniagaan dengan menjual buah-buahan di pasar tamu dan turut menjual kepada peniaga luar kawasan Sipitang secara pajak, berumur 45 tahun dan menamatkan pendidikan pada tahap SPM. Menurut beliau sepanjang PKP dilaksanakan, mereka hanya memfokuskan jualan kepada pasaran lokal ataupun menjual buah-buahan kepada pelanggan sekitar kawasan Sipitang sahaja dan tidak menyertai perniagaan atas talian. Tidak seperti sebelumnya, yang mana pelanggan mereka datang daripada pelbagai daerah untuk memajak buah-buahan daripada mereka, akan tetapi apabila aktiviti rentas daerah tidak dibenarkan maka pelanggan dari luar kawasan Sipitang tidak dapat memajak jualan daripada informan 1 dan mengurangkan penjanaan pendapatan beliau.

Begitu juga dengan informan 2 yang merupakan seorang wanita berumur 41 tahun menamatkan pendidikan pada tahap PMR, beliau turut menjalankan perniagaan bersama suami beliau dengan menyewa dua buah gerai di pasar tamu dan menjual buah-buahan, sayur-sayuran dan bunga hasil tanaman beliau sendiri dan makanan. Sepanjang tempoh PKP, beliau mengakui terpaksa menyertai perniagaan atas talian kerana tidak mempunyai alternatif lain untuk berniaga dan jika tidak ia akan menyebabkan penjanaan pendapatan mereka sekeluarga terhenti akibat penutupan aktiviti pasar tamu. Beliau hanya memasarkan hasil jualan melalui kumpulan peniaga melalui *platform WhatsApp* sahaja kerana kurang mahir menggunakan teknologi. Oleh sebab beliau baru sahaja menyertai perniagaan atas talian, banyak halangan yang beliau perlu hadapi terutamanya halangan daripada segi rangkaian Internet yang tidak menentu sehingga menyebabkan masalah apabila pelanggan ingin membuat pesanan. Bukan itu sahaja, informan 2 turun menyatakan terpaksa menghentikan jualan makanan kerana takut tidak mendapat sambutan melalui perniagaan atas talian sehingga menyebabkan makanan rosak dan dibuang begitu sahaja.

Manakala informan 3 yang juga merupakan seorang wanita berumur 46 tahun menamatkan pendidikan pada tahap diploma, perniagaan yang dijalankan bersama-sama suami beliau ini dengan menjual bahan basah seperti udang dan ikan hasil tangkapan mereka telah pun menyertai perniagaan atas talian menggunakan *platform WhatsApp* sahaja dan pada masa yang sama turut menjalankan perniagaan di pasar tamu. Menurut beliau, sebelum PKP dilaksanakan penggunaan *WhatsApp* untuk berniaga tidaklah serancak hari ini kerana tidak mempunyai banyak permintaan yang tinggi. Walaupun begitu, informan 3 turut berhadapan dengan masalah kekurangan kemahiran dan pengetahuan dalam menggunakan teknologi dan berhadapan dengan masalah rangkaian Internet tidak menentu di kawasan mereka.

Justeru itu, bagi menjawab objektif kajian pertama iaitu mengenal pasti ciri-ciri kemiskinan digital yang dihadapi oleh peniaga luar bandar di Sipitang, ia akan dibincangkan pada bahagian tema 1

Tema 1 : Ciri-Ciri Kemiskinan Digital Yang Dihadapi Oleh Peniaga Luar Bandar

Kemiskinan bukanlah satu-satu faktor utama seseorang individu berhadapan dengan masalah kemiskinan digital, justeru itu terdapat empat ciri kemiskinan digital yang telah dinyatakan dengan memperlihatkan halangan seperti sekatan bekalan, kemampuan, dan jurang generasi yang menjadi punca kepada seseorang individu berhadapan dengan masalah kemiskinan digital (Barrantes, 2007). Dalam tema ini, penyelidik telah bertanya jenis penggunaan peranti teknologi yang dimiliki dan biasa digunakan oleh informan di rumah. Hasil temu bual menunjukkan ketiga-tiga informan tidak berhadapan masalah untuk membeli peranti teknologi kerana informan 1 dan informan 3 memiliki peranti seperti TV, radio, telefon dan komputer di rumah. Manakala informan 2 hanya memiliki 2 jenis peranti sahaja seperti yang dinyatakan oleh beliau :

“...Tv sama telefon sahaja...”

Justeru itu, ketiga-tiga informan tidak mempunyai masalah untuk mengakses Internet kerana mempunyai jenis peranti yang sesuai seperti telefon dan komputer. Ketiga-tiga informan turut memasang *wifi* untuk memudahkan urusan mereka mengakses Internet, akan tetapi Informan 1 mengakui terpaksa menggunakan dua jenis sumber Internet iaitu daripada *wifi* dan data telefon berikutan masalah rangkaian internet yang tidak stabil, informan 1 menyatakan :

“...saya ada dua daripada telefon dan guna wifi...”

Namun begitu, penggunaan Internet digunakan secara pasif oleh informan 1 kerana hanya menggunakan untuk media sosial sahaja, tidak digunakan untuk menceburkan diri dalam perniagaan atas talian dan untuk memenuhi keperluan anak-anak beliau yang terpaksa belajar dari rumah berikutan penutupan aktiviti persekolahan dan universiti :

“...Saya pasang wifi ini untuk kemudahan budak-budak tapi kena tengok jugalah sebab kadang-kadang line tidak berapa bagus sebab saya tinggal di pendalaman, terpaksa guna handphone. Beli lagi data lain lagi...”

Begitu juga dengan informan 2, walaupun menjalankan perniagaan atas talian akan tetapi hanya menggunakan satu *platform* sahaja iaitu *whatsapp* :

“...yang saya tahu guna whatsapp sahaja, guna untuk berniaga online...”

Manakala informan 3 menjelaskan, penggunaan Internet sering digunakan untuk keperluan anak-anak dalam mengikuti kelas atas talian dan pada masa yang sama turut digunakan untuk menjalankan perniagaan atas talian :

“...selalu guna untuk kelas online budak-budak dan berniaga online lah begitu...”

Apabila disoal berkaitan kekerapan informan dalam mengakses internet, informan 1 mengakui begitu kerap menggunakan Internet untuk melayari aplikasi *Shopee* dan bermedia sosial melalui aplikasi *Facebook* :

“...shopee selalu juga tapi tidak berapa keraplah begitu tapi kalau yang di dalam facebook kerap jugalah ada 3 kali...”

Oleh sebab informan 2 baru pertama kali menyertai perniagaan atas talian semenjak pelaksanaan PKP, beliau mengakui berhadapan dengan masalah rangkaian Internet yang tidak menentu sehingga menyukarkan keadaan beliau untuk menjalankan perniagaan atas talian. Menurut beliau, disebabkan masalah rangkaian Internet, kadangkala pesanan barang yang di pesan oleh pelanggan pada waktu pagi hanya akan diterima oleh mereka pada waktu petang :

“...bikin malu juga, apa bah ni dia jual orang cakap, ndak pandai sampai-sampai kadang-kadang petang baru sampai kalau line dia bertebiat, order kadang-kadang lambat, berpusing-pusing...”

Informan 3 pula menjelaskan, oleh kerana mereka terpaksa turun ke laut mencari ikan dan udang maka penggunaan Internet tidak menentu :

“...kalau untuk perniagaan macam kami ini kan hasil laut, turun pagi jadi 24 jam pakai tapi kasih selang-seli lah. Kadang-kadang pagi tengah malam, subuh pakai juga tu...”

Bagi penggunaan Internet untuk melakukan transaksi jual-beli ataupun melakukan urusan dengan menggunakan *e-kerajaan*, ketiga-tiga informan tidak menjadikan ia sebagai satu *platform* utama kerana menurut informan 1, beliau takut untuk membeli barangan atas talian kerana takut tidak sama seperti dalam gambar :

kena tengok keadaan lah apa barang yang kita mahu beli itu, kalau saya baju, kasut ini saya tidak berminat lah mahu order sebab kadang-kadang sampainya tidak macam yang kita baca.

Manakala informan 3 menyatakan walaupun beliau berniaga atas talian akan tetapi halangan yang dihadapi oleh mereka menyebabkan mereka tidak mahu menggunakan *platform* atas talian untuk melakukan transaksi membeli dan berurusan dengan menggunakan *e-kerajaan* :

bolehlah tapi line tidak berapa bagus kalau di kampung kami ni. Memang selalu tiada line, kadang-kadang ndak tentu masanya...

Berdasarkan hasil analisis temu bual yang dilakukan ke atas ketiga-tiga informan, jelas menunjukkan bahawa mereka bukanlah golongan individu miskin ataupun berpendapatan rendah, ini kerana ketiga-ketiganya mampu membeli peranti teknologi dan membeli data Internet sama ada melalui pemasangan *wifi* atau membeli terus daripada data Internet telefon seperti yang dilakukan oleh informan 1. Akan tetapi jelas kelihatan bahawa mereka hanya menggunakan Internet secara pasif dan tidak memaksimumkan penggunaan untuk digunakan dalam berniaga atas talian. Ini kerana walaupun informan 1 tidak berhadapan dengan masalah untuk membeli peranti dan mendapatkan akses Internet, akan tetapi beliau tidak memilih untuk menyertai perniagaan atas talian walaupun sepanjang tempoh PKP pendapatan perniagaan beliau terjejas.

Manakala bagi informan 2 dan 3 walaupun sudah menyertai perniagaan atas talian, akan tetapi penggunaan satu jenis *platform* dalam perniagaan jelas menunjukkan mereka kurang kemampuan daripada segi kemahiran dan pengetahuan untuk memaksimumkan penggunaan teknologi dalam perniagaan atas talian, hal ini turut dipersetujui oleh (Susanto, 2016) menegaskan keterbatasan untuk mengakses dan menggunakan ICT terjadi disebabkan tidak hanya karena faktor ekonomi, namun juga kerana tidak memiliki kemampuan dan pengetahuan untuk menggunakan teknologi. Oleh itu, peniaga luar bandar di kawasan Sipitang ini berhadapan dengan ciri-ciri kemiskinan digital yang keempat iaitu berdasarkan pernyataan (Barrantes, 2007) ciri-ciri keempat golongan yang berhadapan dengan masalah kemiskinan digital ialah individu tersebut tidak miskin ekonomi dan merasakan tidak ada keperluan untuk menggunakan ICT, terdapat beberapa halangan yang dihadapi oleh golongan ini seperti kemampuan dalam menggunakan ICT seperti kekurangan pengetahuan dan kemahiran, seterusnya ialah halangan jurang generasi yang mana golongan ini beranggapan tidak ada kepentingan untuk menggunakan ICT.

Seterusnya, pada bahagian tema 2 ini akan membincangkan hasil analisis untuk objektif kedua iaitu mengenal pasti faktor-faktor yang menjadi penghalang kepada peniaga luar bandar dalam menyertai perniagaan atas talian di kawasan Sipitang.

Tema 2 : Faktor Yang Menjadi Penghalang Kepada Peniaga Luar Bandar Untuk Menyertai Perniagaan Atas Talian Di Sipitang

Pada bahagian tema ini penyelidik mendapati salah satu faktor halangan yang dihadapi oleh peniaga luar bandar apabila menyertai perniagaan atas talian ialah kekurangan pengetahuan dan kemahiran dalam menggunakan teknologi digital. Ini kerana apabila ditanya berkenaan kepentingan kemahiran dan pengetahuan menggunakan teknologi dalam mempengaruhi keinginan untuk berniaga atas talian. Informan 1 dan informan 2 menyatakan ia lebih sesuai dipelajari oleh golongan muda sahaja :

"...cuma mungkin kurang kepada orang yang tidak mampu dan berumurlah, kalau orang muda-muda bolehlah..."

"...beginilah mungkin.... kalau orang yang sudah berumur tu dia tidak berapa pandai yang begini..."

Manakala menurut informan 3, kepentingan ilmu pengetahuan dan kemahiran dalam penggunaan teknologi memainkan peranan sangat penting bukan sahaja dalam urusan perniagaan, malah daripada sudut mempromosikan barang jualan turut memerlukan ilmu pengetahuan agar peniaga luar bandar tidak tinggalan dalam arus kemajuan teknologi :

“...Betul juga tu, kalau orang yang tiada asas untuk benda teknologi kan, satu macam pembeli bila dia tengok cara kita berniaga atas talian kalau kita kurang faham dengan benda-benda ni, pembeli cakap eh menipu ni eh ndak ngam ni ndak betul ni, betul kah dia ni? apakah begitukan. Satu lagi kita, kalau kita penjual, kalau kita tidak faham fasal teknologi ni kita akan ketinggalan dari orang lain sebab semua orang berlumba-lumba mahu ini kan, kita akan ketinggalan dari segi promosikah, marketingkah, macam mana cover kita punya apakah itu gini...”

Tidak menolak untuk menyertai kursus percuma akan tetapi ketiga-tiga informan lebih berminat dengan kursus asas pembuatan makanan dan bukan kursus berkaitan teknologi maklumat. Apabila ditanya berkaitan pengambilan kursus yang pernah di hadiri oleh peniaga luar bandar untuk meningkatkan kemahiran dan pengetahuan mereka. Informan 1 menyatakan beliau belum pernah mendapat informasi jika kursus sedemikian pernah dilakukan dalam kawasan Sipitang :

“...kursus dilakukan di luar kawasan Sipitang, di Sipitang belum nampak lagi info-info begitu...”

Berbeza dengan informan 2 dan 3, mereka banyak mengikuti kursus kemahiran tetapi bukan berfokuskan kepada kemahiran teknologi. Menurut informan 2 untuk memastikan beliau tidak terlepas peluang untuk menyertai kursus yang dianjurkan sekitar kawasan Sipitang, beliau telah mendaftarkan diri untuk menjadi sebahagian ahli dalam sebuah persatuan. Kebanyakan kursus yang dihadiri beliau lebih kepada kursus pembuatan pau dan pastri :

“...Iya banyak juga saya ikut-ikut kursus pembuatan, itulah kadang-kadang saya masuk ikut ahli di sana jadi ikutlah macam-macam kursus, syukur alhamdulillah ini 28 ada lagi kursus pembuatan pau dan pastri kah tu, berbayar juga dalam puluhan ringgit...”

Oleh disebabkan kekurangan ilmu pengetahuan dan kemahiran dalam penggunaan teknologi, informan 1 mengakui berhadapan dengan masalah ICT semasa menggunakannya dan menjadikan anak beliau sebagai tempat rujukan :

“...kalau digital ini pun ada masalah juga sebab telefon saya ini pun boleh call dan whatsapp pun okey sudah. Biasanya saya rujuk anak...”

Akan tetapi, masalah yang dihadapi oleh informan 2 bukan sahaja apabila menggunakan teknologi, malah berhadapan dengan masalah peranti telefon beliau yang kecil sehingga menyebabkan terpaksa membuang aplikasi yang kurang digunakan walaupun mengakui banyak aplikasi yang masih menjadi keperluan semasa mengakses Internet :

“...memang itu selalu pening sekarang, buang yang mana-mana patut, selalu rujuk dengan anak saja...”

Hasil daripada analisis temu bual ini dapat dilihat bahawa ketiga-tiga informan kekurangan pengetahuan dan kemahiran dalam menggunakan teknologi. Perkara ini turut menyebabkan mereka tidak menyedari akan kepentingan penguasaan ilmu pengetahuan dan kemahiran teknologi untuk digunakan dalam menyertai perniagaan atas talian, sekali gus menyebabkan ketiga-tiga informan tidak mampu memaksimumkan penggunaan teknologi digital dalam perniagaan mereka kerana menurut Atnafu *et al.*, (2018) ketidakupayaan dalam memaksimumkan penggunaan *platform* digital mampu menyebabkan golongan peniaga kecil dan sederhana ada yang tidak terdorong untuk menggunakan *platform* digital dalam urusan perniagaan mereka (Atnafu *et al.*, 2018). Kekurangan kursus-kursus berkaitan ICT yang diadakan di kawasan Sipitang turut memberi impak kepada informan, ini kerana kekurangan pembiayaan dana dalam memberikan ilmu pengetahuan dan kemahiran kepada peniaga akan menyebabkan mereka tidak sedar akan kelebihan dalam menggunakan ICT (Mathivannan Jaganathan *et al.*, 2018) .

Faktor kedua yang menjadi penghalang yang dihadapi oleh peniaga luar bandar apabila menyertai perniagaan atas talian ialah menerima perubahan landskap perniagaan daripada tradisional kepada atas talian. Perubahan landskap perniagaan yang dihadapi oleh informan jelas memperlihatkan masalah jurang generasi sehingga menyebabkan golongan ini sukar menerima perubahan, menurut Will Kenton (2021) jurang generasi merujuk kepada jurang yang memisahkan pemikiran yang diluahkan oleh anggota dua generasi yang berbeza. Lebih khusus lagi, jurang generasi dapat digunakan untuk menggambarkan perbezaan tindakan, kepercayaan, dan cita rasa yang ditunjukkan oleh anggota generasi muda berbanding yang lebih tua.

Apabila ditanya bagaimana penerimaan peniaga luar bandar dalam melihat perubahan aktiviti perniagaan yang dahulunya dijalankan secara tradisional dan sudah mula beralih kepada perniagaan atas talian, informan 1 menyatakan penggunaan ICT dalam perniagaan atas talian lebih sesuai digunakan oleh golongan muda berbanding golongan yang lebih berumur dan perlu mengambil kira pendapatan seseorang individu :

“...cuma itulah golongan yang menggunakan digital inilah yang kena fikirkanlah, kalau golongan muda-muda ini senang lah tapi kalau golongan yang sudah 40-an yang pendedahan macam handphone, berpendapatan kurang, mereka kurang mahu guna ini online...”

Manakala informan 2 melihat ia bukan suatu perubahan yang positif kerana walaupun sepanjang PKP beliau berniaga atas talian, akan tetapi berniaga secara tradisional lebih memberikan hasil pendapatan yang banyak berbanding perniagaan atas talian :

“...baguslah juga daripada tiadanya tapi tidak sebaik pendapatan berniaga di luar...”

Semasa tempoh pelaksanaan PKP, informan 1 yang menjalankan aktiviti perniagaan menjual buah-buahan hanya menumpukan pasaran sekitar kawasan Sipitang sahaja berbanding sebelum PKP yang mana banyak pembeli daripada luar daerah turut turun ke Sipitang untuk membeli dan memajak jualan beliau:

“...sekarang fokus pasaran lokal sahaja...”

Manakala informan 2 menjelaskan oleh disebabkan pelaksanaan PKP dan aktiviti tamu tidak dibenarkan, justeru itu beliau terpaksa menyertai perniagaan atas talian dan mengakui pendapatan terjejas terus tidak seperti berjualan di pasar tamu :

“...pendapatan memang terjejas teruk bagi kami yang langsung tiada apa-apa, kerja pun berharap berniaga online sahaja dan terpaksa berjualan apa-apa sahaja yang boleh mendatangkan hasil seperti bunga, sayur...”

Masalah kurang pendapatan apabila berniaga atas talian turut dirasakan oleh informan 3, beliau menjelaskan jika dahulu mereka masih mempunyai alternatif untuk menjana pendapatan seperti berniaga di pasar tamu dan hantar kepada nelayan sekitar perairan, akan tetapi pada hari ini aktiviti perniagaan amatlah terhad sehingga menyebabkan mereka hanya boleh menghantar pesanan dalam suatu-suatu masa mengikut permintaan pelanggan :

“...memang berniaga tapi kurangnya, kurang seperti sekarang ini, selalunya di tamu kalau dulu hantar pergi berjualan dan perair sekarang ini tidak begitu sudah. Sekarang promosi atas talian sahaja, kita set satu masa, bila jalan nanti orang orderlah...”

Berkenaan keselesaan informan dalam menjalankan perniagaan di pasar tamu atau perniagaan atas talian, informan 1 kurang menyukai perniagaan atas talian kerana menurut beliau halangan utama yang dihadapinya merupakan rangkaian Internet yang tidak memuaskan terutamanya di kawasan mereka

“...urusan online menyusahkan juga sebab line tidak berapa bagus...”

Tidak menafikan faedah yang diperolehi apabila berniaga atas talian, informan 2 menegaskan apabila berniaga atas talian bukan semua golongan menyukai kaedah tersebut, ini kerana keterbatasan untuk sentiasa mengakses Internet menjadi salah satu punca ramai peniaga menjadi perniagaan atas talian sebagai suatu alternatif. Beliau turut menyatakan, oleh sebab kawasan yang didiaminya berada di kawasan pedalaman, masyarakat kurang mampu untuk memiliki telefon dan mengakses Internet dan keadaan ini pasti menyukarkan beliau untuk mencari pelanggan sekitar kawasannya :

“...kalau pkp ini memang di atas talianlah, tetapi tamu pun bagus juga sebab sebenarnya bukan semua orang dia sentiasa di telefon, bukan semua orang yang lebih ada yang suka face to face tengok benda itu kan baru dia beli, ada orang macam di kawasan-kawasan jauh tu kan macam di darat-darat tu kan dorang tiada telefon...”

Berdasarkan hasil temu bual ke atas ketiga-tiga informan, walaupun ada daripada mereka yang telah pun menyertai perniagaan atas talian, akan tetapi mereka masih tidak dapat menerima perubahan tersebut. Kekurangan penajaan pendapat semenjak berniaga atas talian menyebabkan kesukaran untuk mereka beradaptasi dengan perubahan landskap perniagaan, walaupun menurut Chairuel et al., (2015) penggunaan teknologi mampu memberi pulangan dan meningkatkan produktiviti peniaga kecil dan sederhana dalam perniagaan, akan tetapi perkara itu tidak berlaku kepada peniaga luar bandar di kawasan Sipitang. Kenyataan daripada informan 1 yang mengatakan bahawa golongan 40 tahun ke atas yang kurang mendapat pendedahan berkaitan ICT, jelas memperlihatkan terdapat jurang generasi sehingga menyebabkan mereka menolok untuk menggunakan teknologi dan berpendapat bahawa

kemahiran teknologi hanya perlu dipelajari oleh golongan muda, hal ini turut dipersetujui oleh Lawrence Mpele (2018) yang melihat walaupun golongan peniaga luar bandar telah menggunakan ICT melalui media sosial, namun ia nya tidak dapat diaplikasikan ke atas perniagaan kerana golongan peniaga luar bandar menentang dan tidak mahu menggunakan teknologi bagi tujuan perniagaan.

Tema 3: Konsep Kemiskinan Digital Terhadap Peniaga Luar Bandar Di Kawasan Sipitang

Berdasarkan hasil analisis kajian terhadap peniaga luar bandar di kawasan Sipitang, jelas menggambarkan isu kemiskinan digital sememangnya wujud dan dihadapi oleh peniaga di pasar tamu. Ini kerana menurut Barrantes (2007) kemiskinan bukanlah satu-satu penyebab mengapa seseorang individu berhadapan dengan masalah kemiskinan digital, sehingga menyebabkan mereka tidak dapat memaksimumkan penggunaan teknologi digital dalam kehidupan mereka. Perkara ini jelas terlihat berdasarkan profil informan yang menunjukkan terdapat peniaga yang belum menyertai perniagaan atas talian seperti informan 1 walaupun pelaksanaan PKP telah memberi kesan kepada perniagaannya sehingga mengalami penurunan penjana pendapatan, walaupun terdapat penyertaan daripada peniaga apabila menjadikan perniagaan atas talian sebagai suatu alternatif untuk menjana pendapatan seperti yang dilakukan oleh informan 2 dan informan 3, akan tetapi penggunaan yang terbatas terutamanya dalam menggunakan hanya satu jenis *platform* untuk perniagaan atas talian iaitu aplikasi *Whatsapp* jelas menunjukkan mereka kekurangan kemampuan daripada segi pengetahuan dan kemahiran untuk menggunakan teknologi digital.

Pernyataan mengenai masalah rangkaian Internet, ketiadaan kursus ICT di kawasan Sipitang, dan sudut pandang para informan yang melihat keperluan teknologi digital hanya penting kepada golongan muda sahaja dapat dilihat dalam ciri-ciri kemiskinan keempat. Menurut Barrantes (2007) ciri-ciri keempat kemiskinan digital adalah merujuk kepada golongan individu yang tidak miskin secara ekonomi akan tetapi merasakan tidak ada keperluan untuk menggunakan ICT, hal yang disebabkan oleh keterbatasan kemampuan ataupun perkara yang merujuk kepada kemahiran dan pengetahuan untuk menggunakan teknologi digital dan jurang generasi sehingga menyebabkan golongan ini merasakan tidak ada kepentingan untuk menggunakan teknologi. Justeru itu, dapat di simpulkan kategori kemiskinan digital yang dihadapi oleh peniaga luar bandar di kawasan Sipitang berada di tahap ketiga iaitu *connected* di mana (Susanto, 2016) menjelaskan individu tersebut sudah memiliki akses Internet, namun penggunaannya masih bersifat pasif dan terbatas hanya untuk menerima informasi dan berkomunikasi.

KESIMPULAN

Isu kemiskinan digital bukan sahaja dihadapi oleh golongan peniaga luar bandar yang belum beradaptasi dengan perniagaan atas talian, namun peniaga yang sedang menjalankan perniagaan atas talian turut berhadapan dengan masalah kemiskinan digital ini. Ciri-ciri kemiskinan digital yang keempat jelas dihadapi oleh peniaga luar bandar di Sipitang apabila mereka tidak berhadapan dengan masalah untuk memiliki telefon atau komputer untuk mengakses Internet, akan tetapi mereka berhadapan dengan halangan seperti kekurangan pengetahuan dan kemahiran dan jurang generasi yang beranggapan tidak ada kepentingan untuk menggunakan ICT.

Hal ini dapat dilihat apabila informan 1 tidak mahu menyertai perniagaan atas talian disebabkan kekurangan ilmu pengetahuan dan kemahiran serta keadaan yang tidak mahu menerima perubahan, perkara ini turut dihadapi oleh informan 2 dan 3 yang mana walaupun sudah menyertai perniagaan atas talian sebagai suatu alternatif semasa pelaksanaan PKP akan tetapi penggunaan satu jenis platform untuk berniaga jenis memperlihatkan mereka kekurangan ilmu pengetahuan dan kemahiran dalam menggunakan teknologi untuk berniaga atas talian. Jurang generasi dan sukar menerima perubahan dapat dilihat apabila Informan 1 kurang selesa menjalankan urusan atas talian dan merasakan teknologi lebih sesuai digunakan oleh generasi muda, manakala informan 2 lebih selesa menjalankan perniagaan secara bersemuka berbanding berniaga atas talian. Justeru itu, penyelidik mencadangkan kajian akan datang dilakukan ke atas peniaga sektor tidak formal yang menjalankan perniagaan di kawasan bandar, berdasarkan kajian lepas isu kemiskinan digital kurang dijalankan ke atas peniaga yang menjalankan perniagaan di kawasan bandar.

Dalam hal ini, peranan daripada pihak kerajaan amat penting untuk menyediakan prasarana yang lengkap agar peniaga luar bandar tidak ketinggalan dalam arus kemajuan teknologi, di samping itu pertubuhan bukan kerajaan boleh membantu untuk memberi kesedaran mengenai kepentingan dan faedah apabila mereka menyertai perniagaan talian dan menyediakan kursus-kursus berkaitan kemahiran teknologi, agar peniaga luar bandar lebih bersedia apabila mereka menukar landskap perniagaan mereka daripada perniagaan tradisional kepada perniagaan atas talian.

PENGHARGAAN

Setinggi-tinggi penghargaan dan terima kasih diucapkan kepada semua Informan yang terlibat dalam penyelidikan ini. Ribuan terima kasih juga kami ucapkan kepada Universiti Malaysia Sabah atas pemberian geran Skim Dana Khas 0303-2020 bagi memastikan penyelidikan dan penulisan makalah ini berjaya dilakukan sebaiknya.

RUJUKAN

Artikel Jurnal

- Arendt, L. (2008). Barriers to ICT adoption in SMEs: how to bridge the digital divide? *Journal of Systems and Information Technology*, 10(2), 93–108.
- Atnafu, D., & Balda, A. (2018). The impact of inventory management practice on firms' competitiveness and organizational performance: Empirical evidence from micro and small enterprises in Ethiopia. *Cogent Business & Management*, 5(1), 1503219.
- Chairoel, L., Widyarto, S., & Pujani, V. (2015). ICT adoption in affecting organizational performance among Indonesian SMEs. *The International Technology Management Review*, 5(2), 82.
- Huang, S. C., & Cox, J. L. (2014). Establishing a social entrepreneurial system to bridge the digital divide for the poor: a case study for Taiwan. *Universal Access in the Information Society*, 15(2), 219–236.

- Jaganathan, M., Ahmad, S., Mohd Nafi, S. N., & Uthamaputhran, L. (2018). Determinants for ICT Adoption and Problems: Evidence from Rural Based Small and Medium Enterprises in Malaysia. *International Journal of Entrepreneurship*, 22(4), 1–13
- Katz, Y. (2019). Technology, Society and the Digital Gap. *Advances in Applied Sociology*, 09(01), 60–69.
- Lekhanya, L. M. (2018). The Digitalisation of Rural Entrepreneurship. *Entrepreneurship - Trends and Challenges*. Published.
- Rozmi, A. N. A., N.E., P., Razak, A., Izhar, M., & Imran, A. (2020). Factors Affecting SME Owners in Adopting ICT in Business using Thematic Analysis. *International Journal of Advanced Computer Science and Applications*, 11(7).
- Susanto, A. (2016). Analisis Kondisi Digital Poverty di Indonesia. *Jurnal Penelitian Pos Dan Informatika*, 6(2), 169.
- Vanessa Ratten (2020) Coronavirus (covid-19) and entrepreneurship: changing life and work landscape, *Journal of Small Business & Entrepreneurship*, 32:5, 503-516,
- Yusof, M. N., & Md Zain, Z. (2017). Pembangunan Luar Bandar melalui Penerapan Teknologi Maklumat dan Komunikasi: Kajian di Daerah Kubang Pasu, Kedah. *Journal of Advanced Research in Social and Behavioural Sciences*, 3, 36–49

Buku

- Barrantes, R. (2007). Analysis of ICT Demand: What Is Digital Poverty and How to Measure It? DIGITAL POVERTY: Latin American and Caribbean Perspectives Edited, 29–53
- Social Research Methods by Alan Bryman (19-Jan-2012) Paperback*. (2021). OUP Oxford; 4 edition (19 Jan. 2012).

Sumber Internet

- Astro Awani. (2020, March 31). COVID-19: Malaysia sedang alami perubahan ekonomitotal, ini 8 langkah persediaan. astroawani.com. <https://www.astroawani.com/berita-malaysia/covid19-malaysia-sedang-alami-perubahan-ekonomi-total-ini-8-langkah-persediaan-236161>
- Ibrahim, H. (2020, March 25). Perintah Kawalan Pergerakan sehingga 14 April [METROTV]. *Harian Metro*. <https://www.hmetro.com.my/utama/2020/03/558304/perintah-kawalan-pergerakan-sehingga-14-april-metrotv>

Prosiding Artikel

- Susanto, A. (2018). The Digital Poverty and Empowerment Issue in Indonesia. 2018 *International Conference on ICT for Rural Development (IC-ICTRuDev)*.